

Мастура НУРМАТОВА,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
стажёр-ўқитувчи

ИМОМ БУХОРИЙ ВА УНИНГ ИЗДОШЛАРИ

Улуғ устоз Имом Бухорий ўз шогирди Имом Термизийни алқаб айтдилар:

«(Эй Абу Ййсо Термизий !) Сен мендан баҳраманд бўлганингдан ҳам кўра мен сендан кўпроқ баҳраманд бўлдим»

(«Ал-Мирқот»)

Аллоҳга беҳисоб шукрлар бўлсинки, биз истиқлол неъматини туфайли улуғ аждодларимизнинг бебаҳо хазиналаридан, илмий-маърифий меросларидан баҳраманд бўла бошладик. Муҳтарам Биринчи юртбошимиз Ислам Каримов таъкидлаб айтганларидек: «Биз фарзандларимизни дунёвий билимлар билан бир қаторда Имом Бухорий тўплаган ҳадислар, Нақшбандия таълимоти, Термизий ўғитлари, Ясавий ҳикматлари асосида тарбия қилмоқдамиз». Ҳақ таоло ато қилган бу имконлар, бу ютуқлар, бу неъматлар учун қанча шукроналар айтсак, шунча оз.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Иброҳим ибн ал-Муғййра ибн Бардазбеҳ ал-Жуафий ал-Бухорий Бухорои шарифда ҳижрий 194 йил шаввол ойининг 13-куни (милодий 820 йил 20 июль)да таваллуд топган. Имом Бухорий бутун ҳаётларини, интилиш ва ҳаракатларини ҳадис илмига бахшида этган. Ал-Бухорий ёшлигидаёқ отаси вафот этиб, онаси тарбиясида ўсган. У ёшлигидан ақл-идрокли, ўткир зеҳнли ва маърифатга ҳаваси кучли бўлиб, турли илм-фанларни, айниқса, ҳадис илмини зўр қизиқиш билан

эгаллайди. У ўн ёшидан бошлаб ўз юртидаги турли ривоятчилардан эшитган ҳадисларини, шунингдек, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий каби олимларнинг ҳадис тўпламларини мутолаа қилиб, ёдлаган, устози Шайх Доҳилий билан ривоятчилари ҳақидаги қизгин баҳсларда қатнашган. 825 йили ўн олти яшар ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Ҳижозга қараб йўл олади. Муқаддас шаҳарлар – Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, олти йил Ҳижозда яшайди. Ҳадис илмидан ўз билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтда илм-фаннинг йирик марказларидан ҳисобланган, Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда ҳам яшаб, у жойлардаги машҳур олимлардан нафақат ҳадис, балки фикҳ илмидан ҳам таълим олади. Йирик олимлар даврасида илмий баҳс-мунозараларда қатнашади ва илм толибларига ҳам дарс беради. Имом ал-Бухорий ҳаётининг кўп қисми мусофирчиликда ўтди. Бу ҳақда унинг ўзи: “Миср, Шом, Месопотамияга икки мартадан, Басрага тўрт марта борганман. Ҳижозда олти йил яшаганман, Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча марта борганим ҳисобини билмайман”, деган экан.

У сафар чоғида ҳам, бир шаҳарда муқим турганда ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз ишлар, тўплаган ҳадисларини оққа кўчирар эди. Бағдодда истиқомат қилган пайтда кўпинча ойнинг нурида ижод қилиб, қоронғи кечаларда шам ёруғида китоб ёзар экан. Шогирди Ибн Абу Ҳотим устози ҳақида бундай дейди: “Бухорий билан сафарда бирга бўлиб, бир уйда тунашга тўғри келди. Ўшанда шунинг гувоҳи бўлдимки, у киши бир кечанинг ўзида ўн беш мартадан йигирма мартагача уйғониб, ҳар гал чакмоқ тошини ишлатиб чироғини ёқар, тўплаган ҳадисларининг саҳиҳларини ажратиб, белгилаб кўяр эди. Сўнг чироқни ўчириб, бошини ёстиққа кўяр эди. Имом Бухорий ҳадис ёдлаш қобилиятлари, зеҳнларининг ўткирлиги тилларда дoston бўлиб кетган эди. У киши ўзларининг шоҳ асарлари бўлмиш “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”ни таълиф қилиш олдидан жами олти юз минг саҳиҳ бўлмаган ҳадисни ёд олганларини зикр этган эдилар. Ҳадис илми равнақи йўлидаги буюк хизматлари учун “Имому-д-дунё” (Дунё имоми) мақомига мушарраф бўлган эдилар”.

Илм олиш мақсадида ал-Бухорий жуда кўплаб олимлардан таълим олади. Ҳаким Нишопурийнинг ёзишича, устозларининг сони тўқсон нафар атрофида бўлган. Ўз навбатида ал-Бухорий ҳам кўпгина шогирдларига устозлик қилган. Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Муҳаммад ибн Халиф ибн Қутайба, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Исо ат-Термизий, Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, Муслим ибн ал-Ҳажжож каби етук олимлар унинг шогирдларидир.

Қуйида Имом Бухорий раҳимаҳуллоҳнинг “Адабу-л-муфрад” китобларида келтирилган ҳадислардан зикр қилиб ўтамыз.

عن أنس رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يُبْسَطَ لَهُ فِي رِزْقِهِ وَيُنْسَأَ لَهُ فِي أَثَرِهِ فَلْيَصِلْ رَحْمَهُ».

яъни: Анас р.а.дан ривоят қилинади, Расулуллоҳ с.а.в. дедилар: **“Ким ризқи кенг**

ва умри узоқ бўлишини истаса силаи раҳм қилсин (қариндошлик алоқасини боғласин)”.

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ الْكَبَائِرِ شَتَمَ الرَّجُلَ وَالِدَيْهِ» قَالُوا: «يَا رَسُولَ اللَّهِ وَهَلْ يَشْتِمُ الرَّجُلُ وَالِدَيْهِ؟» قَالَ: «نَعَمْ يَسُبُّ أَبَا الرَّجُلِ فَيَسُبُّ أَبَاهُ وَيَسُبُّ أُمَّهُ فَيَسُبُّ أُمَّهُ».

яъни: Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос р.а.дан ривоят қилинади, Расулуллоҳ с.а.в. дедилар: **“Киши ўз ота-онасини сўкиши кабира гуноҳлардан саналади”**. Саҳобалар: Ё Расулуллоҳ! Киши ўз ота-онасини ҳам сўкадими? – деб сўрашди. Расулуллоҳ с.а.в.: **“Ҳа, у бошқа кишининг отасини сўкса, у ҳам бунинг отасини сўкади. Унинг онасини сўкса, у ҳам бунинг онасини сўкади”**, дедилар.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَا يُوْذِ جَارَهُ وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُقَلِّ خَيْرًا أَوْ لِيَصُمْتُ».

яъни: Абу Ҳурайра р.а.дан ривоят қилинади, Расулуллоҳ с.а.в. дедилар: **“Ким Аллоҳга ва охираат кунига имон келтирган бўлса қўшнисига озор бермасин. Ким Аллоҳга ва охираат кунига имон келтирган бўлса, меҳмонини ҳурмат қилсин. Ким Аллоҳга ва охираат кунига имон келтирган бўлса, яхши гап гапирсин ёки жим турсин”**.

عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرْعَةِ إِنَّمَا الشَّدِيدُ الَّذِي يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ».

яъни: Абу Ҳурайра р.а.дан ривоят қилинади, Расулуллоҳ с.а.в. дедилар: **“Қурашда енгган киши кучли эмас, газаби келганда ўзини тутган киши ҳақиқий кучлидир”**.

Термизлик машхур муҳаддис Абу Исо ат-Термизий ал-Бухорийга ҳам шогирд, ҳам сафдош ҳисобланиб, уларнинг ўзаро муносабатлари ибратли бўлган. Узоқ йиллар Шаркнинг турлитуман мамлакатларига сафар қилгандан кейин умрининг охирларида ал-Бухорий 863–868 йиллари Нишопурда яшаб, мадрасада ҳадис илмидан дарс берган. Ўша пайтда Нишопур мусулмон Шарқидаги энг йирик илмий марказлардан бирига айланганлиги сабабли кўп машхур олимлар шу шаҳарда тўпланган эдилар.

Имом ал-Бухорий авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирматадан ортқидир. Улардан “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, “Ал-адабу-л-муфрад”, “Ат-таърих-ус-сағир”, “Ат-таърих-л-авсот”, “Ат-таърих-л-кабир”, “Китобу-л-илал”, “Барру-л-волидайн”, “Асоми-с-саҳоба”, “Китобу-л-куна” ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг энг муҳим асари, шубҳасиз, “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”дир. Бу асар “Саҳиҳ ал-Бухорий” номи билан ҳам машхур. Унинг ғоят аҳамиятли томони шундаки, Имом ал-Бухорийгача ўтган муҳаддислар ўз тўпламларига эшитган барча ҳадисларини танлаб ўтирмай қаторасига киритаверганлар. Имом ал-Бухорий эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни табақаларга бўлиб, уларнинг ишончилиларини ажратиб, алоҳида китоб яратди.

Аллома Ибн Салоҳнинг таъкидлашича, ал-Бухорийнинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорланадиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, такрорланмайдиган ҳолда эса 4000 ҳадисдан иборат. Бу шарафли ишни биринчи ал-Бухорий бошлаб берган бўлиб, кейин қатор олимлар унга тақлид қилиб, шу зайдда ҳадислар тўпламини яратганлар.

Имом ал-Бухорий тўпламларига киритилган ҳадислар фақат ислом таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттириш билан чекланиб қолмайди. Улар меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиқ қўнгиллик, ота-она, аёллар ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик, ҳалолликка даъват этиш каби ҳақиқий инсоний фазилатлар ва намунали

тартиботлар мажмуасидир. Унда нима яхши, нима ёмон, нимани қилиш керак, нимадан ўзини тийиш лозимлиги ҳақида ҳозирги жамиятимиз аҳли, айниқса, ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панд-насихат ва ўғитлар акс эттирилган.

Буюк муҳаддис олим Имом Бухорийнинг энг яқин издошларидан бири бу Абу Исо Муҳаммад Термизийдир. Термизий 209 йилда (милодий 824–825 йилда) таваллуд топдилар. Ҳофиз аз-Заҳабий “Мийзону-л-ийтидол” китобида Термизийнинг ҳижрий 279 йилда вафот этганларини зикр қилиб: “Вафот этган вақтларида етмиш ёшда эдилар”, дейди. Аллома Мулла Али ал-Қорий ҳазратлари ҳам “Аш-шамоил” асари шарҳида шу гапни айтади. Имом Термизийнинг туғилган ватанлари бугунги Ўзбекистондир. Термизий Термиз шаҳрида олти фарсах (тақрибан 40 км) нарида жойлашган Буг қишлоғида таваллуд топдилар. Ал-Бугий, деб Буг қишлоғига нисбатан этилишлари бу қишлоқда туғилганлари ёки у ерда яшаб, вафот этганлари сабаблидир. Мулла Али ал-Қорий ҳазратлари Термизийнинг ўзларидан бундай деганларни нақл этади: “Бобом, Лайс ибн Сайёр даврида Марвазда яшар эдилар. Кейин Термизга кўчганлар”¹.

Имом Термизий 20 ёшга етганларида Хуросон шайхларидан Исҳоқ ибн Роҳавайҳ Марвази² ва бошқалардан илм ўргандилар сўнг 25–26 ёшларида Басрага бориб, у ердаги алломалардан дарс олдилар. Бу саёҳатлари кўп йиллар давом этди, имом Термизий Термизга 250 ҳижрий (864 м.) йилдагина қайтиб келдилар. Шунга қараганда, тахминан 20 йил давомида ўзга юртларда ҳадисларни ўрганиб, йиғиб юрганлар.

Ал-Бухорийнинг ат-Термизий билан учрашуви ҳам Нишопурда юз бериб, диёримиздан чиққан икки машхур муҳаддис ўртасида унутилмас, кизгин илмий баҳслар, кўпдан-кўп ижодий, дўстона учрашувлар бўлиб ўтади. Шундан сўнг, “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” (“Сунани Термизий”) китобларини ёза бошлаганлар. Ат-Термизийнинг ёзишича, у ўз

¹ “Шархуш-шамоил”: 136-саҳифа

асарлари учун кўп маълумотларни ал-Бухорий билан учрашувларидан олган. Шу билан бирга ал-Бухорий ҳам ат-Термизийнинг билимини юқори баҳолаб: «Эй Абу Ййсо Термизий! Сен мендан баҳраманд бўлганингдан ҳам кўра мен сендан кўпроқ баҳраманд бўлдим», деб унга нисбатан чуқур ҳурматини билдирган. Ат-Термизий ўз устози ва сафдоши ал-Бухорийни бутун умри давомида ҳурматлаб, унга самимий садоқатда бўлган. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг “Тазкирату-л-хуффо” номли асарида ёзишча, ат-Термизий ўз устозининг вафоти туфайли каттиқ қайғуга ботиб “кўп йиғлаганидан ҳатто кўзлари кўр бўлиб қолиб, узоқ йиллар кўзи ожиз ҳолда яшади”.

Бу икки беназир зотнинг устоз-шогирдлик ва дўстлик фаолиятида уч муҳим жиҳат кўзга ташланади.

Биринчидан. Диннинг поклиги ва ҳадислар саҳиҳлигини сақлашда ҳамкорлик қилиш, устозлик ҳурматини сақлаш, вафо ва садоқат кўрсатиш, устоз сўзига эҳтиром ва эътимод билан қараш, ҳар бир ихтилофли масалада, ҳадислар исноди ва сифати масалаларида ҳузури дил билан маслаҳатлашиш.

Иккинчидан. Устознинг ҳукми ва ҳулосасига эҳтиром сақлаган ҳолда ўз асарида мустақил йўл танлаш, баъзи ўринларда устоз билан баҳс мунозарага киришиши, устозни такрорлашдан ва тақлид қилишдан қочиш.

Учинчидан. Камтарлик, холислик, бир-бирини қадрлаш ва маънавий мадакор бўлиш.

Термизийдан ҳадис ривоят қилган кишилар кўп. “Тазкирату-л-хуффо” “Ҳофизлар ёдномаси” ва “Ат-Таҳзиб” китобларида булардан айримлари зикр қилинган.

Ал-Маҳбубий Термизийдан ҳадис ривоят қилган зотларнинг энг биринчиларидандир. Ибнул-Имод у зот ҳақида бундай дейди: “Абул-Аббос ал-Маҳбубий, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Маҳбуб ал-Марвазий, Марв ўлкасининг муҳаддис, шайхи ва раисидир. 346-ҳижрий йилнинг Рамазон ойида 97 ёшида вафот этди. “Сунани Термизий” китобининг муаллифидан (яъни Термизий ҳазратларидан) ҳадислар ривоят қилган зотдир”.²

² “Шазаротуз-заҳаб”.

Олимлар, Имом Термизийнинг турли асарлар тортиқ этганларини таъкидлашади. Уларнинг фикрига кўра, у зотнинг асарлари қуйидагилардир:

“Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (“Сунани Термизий”).

“Аш-Шамоил” (“Шамоили Муҳаммадия”).

“Ал-Ҳол”.

“Ат-Тарих”.

“Аз-Зухд”.

“Ал-Асмоъ вал-куно” (Исмлар ва кунялар”).

Термизийнинг бошқа асарлари ҳам бўлиши мумкин. Бунда зикр қилинган китобларни айрим манбаларга таяниб баён этдик.³

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, буюк ватандошимиз муҳаддис олим Имом ал-Бухорий, Абу Муҳаммад ат-Термизий ҳамда уларнинг издошлари бизга бой ва катта илмий мерос қолдирган. Ҳозирга келиб, кўпгина ўзбек олимлари уларнинг меросларини ўрганишда давом этмоқдалар. Кенг жамоатчилик ҳам уларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида оз маълумотга эга. Шу мақсадда юртбошимиз ташаббуслари билан буюк уламоларимиз ҳаётини ўрганиш, уларни асарларини таржима қилиш мақсадида, юртимизда кўпгина таълим муассасалари ҳам хайрия жамғармалари очилмоқда. XXI аср ёшлари албатта Имом Бухорий ҳамда унинг издошлари ҳақида асарларни ўрганмоғи лозимдир. Сўзимни Имом ал-Бухорийнинг ҳадиси шарифи билан тугатмоқчиман:

Абу Ҳурайра розияллоху анҳудан ривоят қилинади:

“Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи вассалам шундай дедилар:

“Аллоҳ уч нарсага рози бўлади ва уч нарсага ғазаб қилади: Унинг Ўзигагина ибодат қилиб, ҳеч нарсани унга ширк келтирмаслигизга, Аллоҳнинг арқонини маҳкам тутишингизга ва Аллоҳ ишингизга валий –бошлиқ қўйганларга насиҳатлашингизга рози бўлади. Сизлардаги “деди-деди”, кўп саволни ва молни зое қилишни ёқтирмайди”. (Бухорий ривояти)

³ Аҳмад Муҳаммад Шокирнинг Термизий китобига ёзган “Муқаддима”сидан олинди, 90-саҳифа.